

Hajdúböszörmény települése.

Hajdúböszörmény város a Nyírség szélén a Debrecenből a Hegyalja felé vezető útvonalban fekszik s egyike azon hat, egykor kiváltságos városnak, melyet közönségesen „hajdúvárosok”-nak szoktunk nevezni. Ezek a városok — a már említett Böszörményen kívül: Nánás, Dorog, Hadház, Vámspércs és Szoboszló, ma mindnyájan Hajdú megyéhez tartoznak. A megye területén levő „Hajdú” jelzővel bíró több község csak az újabb időben kapta ezt a megkülönböztető nevet, de történelmi jogcíme nincs hozzá.

A hat város közül Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás egymás mellett fekszik. Távolabb van tőlük a Nyírségen fekvő Vámspércs, Debrecenből keletre. Ez az öt helység a gyalogos hajdúság fészke volt. Nem érintkezik velük Szoboszló sem, az egykori lovas hajdúság városa. Hajdúváros jellegét legjobban elveszítette Vámspércs, mely ma már miben sem különbözik a többi szomszédos nyírségi falutól, a többi 5 város azonban sajátos hajdútelep jellegét ma is megőrizte.

A hajdúvárosok határának nagyságát, népességének számát, nemzetiségi, vallási viszonyait az alábbi táblázat mutatja (1910):

	Határ kat. hold	Összes népes- ség	Magyar*) anya- nyelvű	Refor- mátus	Gör. kath.	Róm. kath.	Izr.	Házak száma
Hajdúböszörmény r. t. v.	56.778	28.159	28.136	23.543	2.119	1.361	915	5.768
Hajdúszoboszló r. t. v.	41.506	16.093	16.079	14.161	105	1.226	554	4.065
Hajdúnánás r. t. v.	46.287	16.781	16.713	14.402	187	1.116	999	4.473
Hajdúhadház r. t. v.	24.178	9.821	9.805	8.880	235	243	449	2.181
Hajdúdorog	17.959	10.445	10.445	511	9.050	428	447	2.178
Vámspércs	10.113	3.869	3.867	3.515	55	54	240	804

*) Az egyéb anyanyelvűek németül beszélő zsidók.

E városok közül a legnagyobb, Hajdúböszörménnyel akarunk ez alkalommal foglalkozni.¹⁾

¹⁾ Hajdúszoboszló településéről az Ethnographia-Értesítő c. folyóirat 1926. évi 3-ik füzetében írtunk: „Az alföldi kertes városok” címen.

Böszörmény város határa már az ókorban is lakott volt. A város fiatal múzeuma több szép tárgyat őriz a kőkorszakból. A nagypródi halmot Rómer Flóris 1882-ben megásatta. Kovakés, kövéső, kőkalapács darabokat találtak. „Ugyanakkor megásatott a nagypródi halomhoz nem messzire eső úgynevezett Kőudvar és Kövecses halom is. Mind a három helyen számtalan emberi csontot találtak.“²⁾ Mintegy 37 drb. keltakori bronz-pallos, -sisak, -edény került elő egy ízben ásatás közben, melynek egy része a debreceni kollegiumba, más része a Nemzeti Múzeumba került.

Böszörmény határán az Ördögárok is átvonul. Ma is látható a böszörményi erdőn, sőt egyrészt határvonal Böszörmény és Hadház között. Innen a debreceni Nagyerdőn keresztül Nagylétának tart.³⁾

Újabban H. Fekete Péter igazgató, a városi múzeum őre végzett sikeres ásatásokat, melyeknek során honfoglaláskori régiségek is kerültek elő.

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy Böszörmény határa már írott történelmünk előtt is lakott hely volt.

Böszörmény városnak legrégibb történelmi emléke a neve.

A „böszörmény“ szó a régi magyar nyelvben mohamedánt, muzulmánt, izmaelitát jelentett. E szóval okleveleinkben legelőbb 1325-ben találkozunk. „Kétségtelen, hogy nálunk izmaeliták már a XI. században, sőt Taksony alatt is voltak. Az izmaeliták részben kereskedők, részben földhöz kötöttek voltak. A kereskedők között nemzetiségre voltak (volgai) bolgárok, akik a mai Bulgáriából jöttek és egyéb levanteiak: arabok, sziriaiak, a földhöz kötöttek közt pedig kunok, bessenyők stb. . . . A magyar *böszörmény* valószínűleg besenyő-kun-palóc jövevényszó s az átvett török alak büsürman vagy bisirman lehetett. Az sem lehetetlen egyébként, hogy az itt élő izmaelita bolgárok önmagukat büsürmannak hívták.“⁴⁾

A Révay-Lexicon írója a város nevééről azt írja, hogy a „Böszörmény“ név valószínűleg a szerb „*biszer moj*“ (= gyön-

²⁾ Bakóczy János volt böszörményi ref. lelkész kéziratos krónikája, melyet fia, Bakóczy Endre mostani ref. lelkész őriz, kinek e helyen mondok köszönetet a krónika kikölcsönzéséért.

³⁾ Bakóczy i. m.

⁴⁾ Gombocz Z., Melich J. Magyar Etymologiai Szótár 530.

gyöm) szókból ered, ahogy Brankovics ezt az értékes birtokát nevezte“.

Ez a névmagyarázat nyilvánvaló tévedés. Böszörményt nem Brankovics szerb despota alapította, hiszen ezen néven már 1332-ben is fennállott a város, amikor Brankovics még a világon sem volt. Továbbá Böszörmény nevű helység Magyarországon sok helyen volt, ahol Brankovics sohasem birtokolt, tehát el sem nevezhette ezen községeket.

A tény az, hogy Böszörmény városát mohamedán vallású török-tatár eredetű, közelebbről kun vagy bolgár néptörzsek alapította s róluk nevezte el a várost a környező magyarság.

Böszörményt legelőbb az 1332—1337. évekről a pápai tizedlajstromok említik.⁵⁾ Nevét Bozermen, Bèzernen, Bezermen alakban írják, 1405-ben Zsigmond királyé volt. 1410-ben a Kállay család egy oklevele „Jud et iur . . . cives et hospes nostri (regis) de Bezermen“-t említi; ebből azt gyaníthatjuk, hogy jelentősebb város lehetett. „1411-ben a rác despota kapja. 1446-ban azonban Hunyadi Jánosnak volt itt 120 jobbágy portája, 1462-ben pedig özvegye tart hozzá jogot. 1451-ben Bihar megyéhez számították. Vámhely is volt“.⁶⁾ Hunyadi János özvegyéről, Szilágyi Erzsébetről Böszörmény Mátyás királyra, majd ő róla Korvin Jánosra maradt, kinek halálával (1504) Böszörmény a Báthoryak birtokába jutott. 1554-ben Böszörmény 74 portával Báthory András birtoka. 1504-ben Báthory Miklósé. Ezután már a töröknek hódol.

Böszörmény város határába számos elpusztult falu és birtok határa olvadt be:

1. *Pród.* Zoltai szerint Pród alighanem azonos avval a Provod praediummal, melyet a Guth-Keled nemzetségbeli Péter ispán állítólag 1067-ben a százdi apátságnak ajándékozott néhány Hortobágy vidéki birtokkal együtt.⁷⁾ 1476-ban „Prodeghaza“ alakban fordult elő s ekkor mint a Hunyadiak birtokát Bihar megyéhez számítják.⁸⁾

⁵⁾ Csánki D.: Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában I. 506.

⁶⁾ U. ott.

⁷⁾ Debreceni képes kalendárium. 1923. 108.

⁸⁾ Csánki i. m. 524.

Pródot említik 1485., 1495. és 1496. évi oklevelek is.⁹⁾ A török világ alatt is lakott hely volt. 1572-ben mint hódoltsági községben a török kincstári defterek¹⁰⁾ szerint itt 18 családfő lakott, kiknek $\frac{3}{5}$ -öd része rác. 1609. szept. 13-án Báthory Gábor ezt a falut a böszörményi hajdúknak adta. 1626-ban már pusztá, ma is az. A város az egykori község egész határát birja. A város felőli oldalt Kis-Pród-nak nevezik.

2. *Zelemér*. 1332—1337. közt már a pápai tizedlajstromok is említik. 1498-ban már pusztá, vagy ily nevű pusztá is létezett.¹¹⁾ 1549-ben 40 portával bíró derék község. 26 porta, melyből nyolcon rácok ültek, Parlaghy Lászlónéé; 10 Zeleméri kamarásoké; 4 Derzsi Ferencé volt. 1593 körül elpusztult. Csúcs-íves templomának tornya még ma is fennáll. Pusztulása után böszörményi hajdúk szedték zálogba.¹²⁾

3. *Videgyház és Vidmonostora*. „Vidmonostor 1411-ben mint debreceni uradalomhoz tartozó helység, majd mint a Kálalaiak birtoka merül fel. Ezzel tán azonos az a Videgyház, mely 1415-ben mint az Olnodi Czudarok, 1476-ban pedig a Hunyadiak birtoka”.¹³⁾ Alkalmassint azonos vele az 1402. évben szereplő Vidtelke is, mely 1492-ben pusztá.¹⁴⁾

Vid Zoltai szerint 1549-ben 54 portát számláló, túlnomólag rác lakosságú falu volt.¹⁵⁾ Karácsonyi szerint¹⁶⁾ a rácok csak 1565. vagy 1566-ban költöztek ide a szomszédos Balmazújváros, Böszörmény és Zelemér helységekből. Az 1572. évi török fejadó defter szerint 75 család lakja a falut, kik közül 50 magyar, 19 rác, 3 orosz, 3 oláh. A hagyomány szerint a Böszörménybe költöző hajdúk az itt talált rácokat kiirtották. Zoltai szerint azonban már előbb, 1593-ban elpusztult.¹⁷⁾

Vid pusztán később Nánás, Böszörmény és Hadház váro-

⁹⁾ Csánki i. m.

¹⁰⁾ J. 217. l. Lásd Beröd név alatt!

¹¹⁾ Csánki i. m.

¹²⁾ Zoltai: Debreceni képes kalendárium. 1917. 110.

¹³⁾ Csánki i. m. 528.

¹⁴⁾ U. ott.

¹⁵⁾ Debreceni képes kalendárium. 1917.

¹⁶⁾ Karácsonyi J.: A görögkatolikus magyarok eredete. Budapest, 1924. 18.

¹⁷⁾ U. ott.

sok osztoztak. Az egykori falu telke nem messze van attól a helytől, ahol a polgári út a nagypródi legelőre lép.

A három előbb említett pusztán kívül több olyan egyházas helyet találunk Böszörmény határán, melynek egyik-másika falu volt, de még jóval a török világ előtt pusztult el.

1. *Salamon.* Zoltai szerint „Zelemér és Böszörmény között, Hadház felől települt ez a kétségtelenül árpádkori falu. A Váradi Regestrum kétszer említi. 1214-ben Patafia Jákó Salamon-föld harmadrészét „elkerített“ házhellyel és erdőséggel együtt megvette Eusták fiától, Bodon ispántól. Majd 1222-ben némely nyíri izmaeliták (hihetőleg Böszörménybe valók, mert hiszen Böszörmény izmaelita bolgároktól kapta nevét), három embert, akik ugyanezen Salamon faluban laktak, a váradi káptalan előtt rablás miatt megvádoltak. Száz év múlva (1332.) megint említenek egy birtokosát Csele fiát, Sándort, kivel szemben szomszédja, Zeleméri Mihály szertartásos esküvel védi meg Zelemér falvának Salamon felőli határait. A határ igazolása Debrecenből a Tisza felé (Tokaj irányában vezető országút mellett emelkedő Nagyhalomnál indul meg, mely a Messzelátó, most Széchenyinek nevezett halommal vehető egynek. Kelet felé szántóföldek között és erdősélen ment tovább a határ. A XV. században Salamon is már praedium és a Hunyadiak ropant vagyonát szaporította“.¹⁸⁾ 1783. évi határtérképünkön a böszörményi erdőben láthatjuk az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu helyét.

2. *Szilegyház, Sziltelek.* „A kettő valószínűleg egy. Fyzes, Maladon, Ethelaka praediumokkal együtt 1423., 1489., 1492., 1493-beli oklevelek tanúsága szerint a Zeleméry család jószágá. Böszörmény város mai határának délnyugati részén fekhe-tett“.¹⁹⁾

3. *Hetvenegyháza.* Hetven nevén 1411-ből mint a debreceni uradalom tartozékát, Hetvenegyháza nevén mint Szilágyi Erzsébet Böszörményhez tartozó birtokát ismerjük. Holléte felől a Bekk Pál-féle 1786-beli térkép tájékoztat. A Kadarcs egyik ágát hívták Hetven-érnek a böszörmény-újjvárosi határnál.²⁰⁾

¹⁸⁾ Zoltai i. m.

¹⁹⁾ Zoltai i. m.

²⁰⁾ Zoltai i. m.

4. *Móregyháza*. Hunyadi Jánosné birtoka. Zoltai szerint „Valószínű, hogy vagy az oklevél írt hibásan, vagy a másoló olvasott tévesen Mór-t a Nyir név helyett. A valódi név Nyiregyháza. Mert a katonai térkép szerint Böszörmény és Szentmargita között fekszik egy Nyiregyházi Rátót nevű határhalom. Rátótházának is nevezik“.²¹⁾

Mivel azonban a „Nyiregyháza“ nevet Böszörmény régi határtérképein nem találjuk, nem tartjuk lehetetlennek, hogy e név mégis Móregyháza lehetett s csak a katonai térképészek írták el. Egyébként a „Mór“ név szintén szerecsent, izmaelitát, böszörményt jelentett a régi magyar nyelvben, így Böszörmény szomszédságában való létezése nagyon is valószínű.

Zoltai több birtoknevet sorol fel Böszörmény határáról, melyek csak apró, falunak nem nevezhető telepek voltak.

1. *Cseke vagy Csegeteleke*. A várostól délre a szentgyörgyi határszélen fekvő 167 m. magas Csegei halomnál fehetett. „Cheketelekével azonosnak vehetjük azokat a Chegehalomnál és Chegekutánál fekvő szántóföldeket, amelyeknek erőszakos elfoglalása miatt Zeleméri Mihály 1489-ben az országbírónál bepanaszolta testvéreit, Parlaghy Antalnét és Cseri Miklósnét“.²²⁾

2. *Kajántelege*. 1476-ban Hunyadi birtok. Határtérképeinken a nagypródi pusztá északkeleti szélén láthatjuk a Kerek-Kaján-szék és Hosszú-Kaján-szék nevű szikes fertőket. Sőt a nánási határ déli részén is találunk Kajánszék nevű mocsarat.²³⁾ Úgy látszik Kajántelege e tájon fehetett.

3. *Süldő*. 1476-ban ez is Hunyadi birtok. Zoltai úgy gyanítja, hogy a nagypródi pusztá északkeleti sarkában részint a böszörményi, részint a nánási határban fekvő Süldős ér, Nagy- és Kis-Süldős halom neveket még a XV. századból örökölték a hajdúk.

4. *Sárkuta*. 1476-ból fenmaradt, de ma már nem használt helynév. Zoltai a Veréb-sár csárda nevében gyanítja fenmaradni ezt a nevet.

5. *Bodagyakra*. Zeleméri Kamarás Miklós fiai és a Petri Derzsek 1496-ban megosztozván Zelemérfalván, ennek szántó-

²¹⁾ U. ott.

²²⁾ U. ott.

²³⁾ U. ott.

földjein és erdein, ez utóbbiak között a Bodagyakra nevű bokros helyet is megnevezik.²⁴⁾ *Gyakor* a régi magyar nyelvben sűrű-t jelentett. E helyen fekszik ma a Boda szőlő.

Láthatjuk tehát, hogy Böszörmény 57 ezer holdnyi határán a török világ előtt mintegy 10—12 helység volt. Ezeket részint ismeretlen csapások, részint a török világ zivatarai söpörték el a föld színéről. Ezek helyébe támadt a 30 ezer lakossal bíró Hajdúböszörmény városa, melynek kialakulását az alábbiakban mutatjuk be.

A közfelfogás szerint a hajdúság valami gyülevész, mezei délszláv elem, mely eladdig, amíg Bocskai István fejedelem meg nem szervezte és le nem telepítette őket, éppen olyan csapásai voltak az országnak, mint a török vagy a tatár.

Maga e kor kiváló ismerője, Takáts Sándor is nagvobbrészt rácoknak tartja őket, amikor a Hajdúság vidékéről ezt írja²⁵⁾: „Hazánk e részét nemcsak a nép, de még sok író is tősgyökeres magyar néptől lakott területnek hiszi. A hajdúk ma veszett magyar hírében állnak s maguk sem sejtik, hogy elődeik jórésze a rác néphez tartozott. Mikor Zsigmond király a szerb várak fejében Debrecen vidékét átengedte a szerb fejedelemnek, a törököktől szorongatott szerbek közül igen sokan letelepedtek a Tiszán túl. E beköltözöttek azonban idővel beolvadtak az erősebb magyar elembe. A későbbi századokban ismét jöttek rácok a Tizsántúlra. A 16. században például Böszörmény állandóan Rác-Böszörmény név alatt szerepel okiratainkban. Mikor Bocskai fejedelem a hét hajdú városba telepíti a szabad hajdúkat, ezekkel együtt (mint bajtársak) igen sok rác és rutén vitéz kap ott földet és lakóhelyet. A 17. századi kamarai iratok a hajdúvárosok népességét a való tényállás alapján „conglomeratum“-nak mondja. S bár idő folytán e vidéken a magyarosodás rendkívül terjedt, azért a hajdúvárosok még a 18. század közepén sem magyarosodtak meg teljesen. 1740-ben p. o. a magyar kamara így ír a hajdúvárosokról: „oppidum usque ad praesens Rác-Beszermény apellabatur, cuius unam partem Hungari Helveticae confessioni addicti incolunt, aliam veri rasciani et rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti“.

²⁴⁾ U. ott.

²⁵⁾ Magyar Nyelvőr XXXII. 88.

A hajdú szó valószínűleg azonos a *hajtó* szóval s úgy látszik, hogy a hajdúk — legalább nálunk — eleinte hajtók voltak. Ezek a hajtók a XV. század végén fellendült nagy marhatenyésztés jelentős tényezőj, ők hajtották hazánkból a szarvasmarhát a magyar marhakereskedelem külföldi piacaira. Igénytelen, de bátor és szilaj emberek voltak. Mikor azonban a magyar marhakereskedelem hanyatlásnak indult, a foglalkozás nélküli hajtók vagy hajdúk csakhamar a társadalom nyűgjei lettek, miért is az 1514. évi IX. törvénycikk a fegyverviseléstől eltiltotta őket.

XV. századbeli hajcsáraink és pásztoraink között bizonyára feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is, akik a török járma alól menekültek hazánk biztonságosabb földjére. A menekülőknek, különösen pedig a rácoknak a XVI. század elején a fegyverforgatásban hova-tovább, egyre nagyobb szerep jutott. Ezután már a hajtó és hajdú szó mindinkább szabad katonát jelentett. Nem lehet tagadni, hogy a hajdúk első két-három generációja csakugyan a rác menekülőkből toborzódott. A mohácsi gyászos csatavesztés után azonban egy új menekülő elem jelenik meg, a magyar. Amint a délszlávoknak a magyar államhatalom megdönthetetlenségébe vetett hitük megínog, beözönlésük alább hagy, lassanként megalkusznak szomorú helyzetükkel s ezután már a hajdúság főleg a földönfutóvá vált magyarságból rekrutálódik. A XVI. század második felében az Alföldön a délszláv eredetű hajdúság az örökös csatározások és egyéb háborús veszedelmek következtében lassanként felmorzsolódott, aki pedig megmaradt, elvegyült a magyar hajdúság soraiban s magyarrá lett. Hiszen maga a magyar szabad hajdú sem igen tudott családot alapítani, hát még egy idegen? A mohácsi veszedelemtől a szabad hajdúk Bocskai által való letelepítéséig nyolcvan esztendő, majdnem három emberöltő telt el, ez az idő éppen elég lehetett ahhoz, hogy a szabad hajdúk soraiban élő rácság elkallódjék.

De voltak a menekült rácoknak az Alföldön és pedig éppen Böszörmény körül összefüggő telepeik is. Vajjon nem ezek közé telepedtek Bocskai hajdúi? Vagy talán éppen ezek a rácok fogtak fegyvert Bocskai mellett? Hogy ezekre a kérdésekre megfellelhessünk, vessünk egy pillantást Böszörmény és környékének rác telepeire!

Lazarevics István rác deszpota 1411-ben Debrecennel

együtt egyebek között birtokul kapja Böszörményt. Halála után birtokait unokaöccse, Brankovics György örökölte. Takáts Sándor a böszörményvidéki rácokról azt tartja, hogy azok még Zsigmond király idejében települtek be a rác deszpota szárnyai alatt.²⁶⁾

Ezzel szemben Karácsonyi János így szól: „Sokan azt gondolták, hogy Brankovics György rác despota birván 1426-tól 1444-ig Debrecen városát, ez telepített Debrecen vidékére rácokat. De ez tévedés. Brankovics idejében († 1458.) a szerbség az a része, amelyet a magyar rác-nak hívtak és inkább földműveléssel, állattenyésztéssel szeretett foglalkozni, mint hadakozni, még azt remélte, hogy megmaradhat hazájában. Csak 1476. és 1481. után kezdték őket hazánkba áttelepíteni Kinizsy Pál, a Jaksity család és más délvidéki birtokosok“.²⁷⁾

A rác mint lakosság Böszörményben és környékén, csak a XVI. század közepe felé tűnik fel. Szabolcs megye 1543—49-iki adóösszeírásai szerint Zelemér, Balmazújváros és Böszörmény községekben laktak rácok, és pedig:

Zeleméren özv. Parlaghy Lászlóné birtokán	56 magyar,	8 rác jobbágytelek
Balmazújvároson Török János	138	25
Böszörményben Báthory András	56	36
találathatott.		

Amint látjuk, a rácság a magyarsággal szemben mind a három helyen kisebbségben volt. Mind a három birtokos családnak birtokai és családi összeköttetései voltak Temes, Bács és Csongrád megyékben, és így alkalmuk volt onnan rác jobbágyokat hozatniok.²⁸⁾

„Balmaz Ujváros, Rác Bözörmény, Zelemér épen útjában esvén a Török-Szentmiklósról Kálló ellen induló törököknek, az itt lakó rácok 1565-ben vagy 1566-ban átköltöztek a feljebb eső és akkor a tokaji várhoz tartozó Dorog, Varjas, községekbe, továbbá az ezekkel szomszédos Vid és Sima falvakba, majd pedig egyenesen a kállai vár alá húzódtak, hogy a török ellen védelmet találjanak“.²⁹⁾

²⁶⁾ Magyar Nyelvőr XXXII: 88.

²⁷⁾ Karácsonyi J.: A görögkatholikus magyarok eredete. Bp., 1924.

^{80.} 18. Margalits: Szerb történelmi repertorium 674—76.

²⁸⁾ Karácsonyi i. m. 18.

²⁹⁾ U. ott.

Az 1572. évi török defterekből³⁰⁾ csakugyan kitűnik, hogy a rácság Dorog, Varjas, Vid, Sima és Pród községekbe húzódott. Az említett községekben arányuk a magyarokhoz képest a következő:

	Magyar	Rác	Orosz	Oláh	Összes ház
Dorog . . .	12	48	9	1	70
Varjas . . .	4	50	—	5	59
Vid	50	19	3	3	75
Sima	43	19	6	3	71
Pród ³¹⁾ . .	9	9	—	—	18

Balmazújváros és Zelemér községek nincsenek felvéve a defterbe, talán mert pusztán maradtak. Beszerön falu ugyan benne van, lakosai mind magyarok, de ez lehet esetleg Berek-Böszörmény is.

Nagy-Kállóban a lakosok között nem találunk rácokat. Ellenben Kálló környékén *Szenegház-on*³²⁾ szintén vannak orosz és rác lakosok.

Böszörmény körül tehát 1572-ben a rácok száma legfeljebb másfélszáz háznépre tehető.

Feltéve, hogy ez a másfélszáz rác háznép a Bocskay felkeléséig eltelt 33 esztendő alatt nem kallódott el, hanem mind ott volt Bocskay csapataiban, akkor sem haladja meg egy százalékát azon hajdúságnak, amelyet Bocskay kiváltsággal látott el s betelepített. Lehet-e ebben az esetben arról beszélni, hogy a hajdúk elődeinek jórésze a rác néphez tartozott?

De nem harcoltak Bocskay hadaiban sem szabadhajdú-sorban élő rácok, sem Böszörmény—Dorog-környéki letelepült rácok! Földönfutó alföldi magyarok voltak azok, akiket a török-tatár pusztítás hazátlanná tett s szabadhajdúsorsra kárhoztatott. Szoboszló településének ismertetésénél pedig rámutattunk, hogy Bocskay István fejedelem lovasságának a zöme nagy- és kis-kun volt.³³⁾

³⁰⁾ Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1886. 8°. I. 217.

³¹⁾ Beröndnek írva. 217.

³²⁾ U. ott. 235.

³³⁾ Györffy I.: Az alföldi kertés városok. Bp., 1926. 8°. 8.

A hajdúság megtelepítésének érdeme Bocskay István fejedelem nevéhez fűződik.

Bocskay eleinte hű királypárti volt, de bizonyos intrikák következtében kegyvesztett lett s a császári zsoldos sereg megtámadta. Bocskay a szabad hajdúkból hirtelen sereget gyűjtött s több csatában megverte a császáriakat. Vitézeit megjutalmazandó 1605-ben nemességre emeli őket és hogy bizonytalan lakóhelyeikről el ne széledjenek, Kálló egész városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokokat, Hatház, Vámospércs, Sima és Vid részjárságokat 9254 vitézének adja. A kiváltságlevél a kapitányok neveit felsorolja. A nevek mind magyarok.

Amint látjuk, a hajdubirtokok nevei között nincs Böszörménynek a neve. Böszörményt nem is Bocskay adta a hajdúknak, hanem Báthory Gábor fejedelem. Kálló város hajdúbirtokosai ugyanis a várbeli királyi őrsereggel állandó villongásban éltek, úgy hogy széttelepítésükről kellett gondoskodni. Eleinte a kállai hajdúkat Nádudvarra akarta a fejedelem telepíteni, de aztán Böszörmény várost és Pród falut adta nekik 1609-ben csere és vegyes adományozás címe alatt és a hajdúk részéről százezer forint lefizetése mellett. Ez az oklevél az immár böszörményi hajdúkat részint lovasoknak, részint gyalogosoknak említi.

Nánást, Dorógot, Varjast az 1605. évi adománylevél pusztabirtokoknak mondja; hogy pedig Szoboszló, Hatház, Vámos-Pércs és Polgár hajdútelepek is pusztá falvak voltak a hajdúk leszállásakor, kitűnik II. Mátyás király 1613. évi okleveléből, mellyel a hajdúk minden szabadságait megerősíti.³⁴⁾

A néphagyomány tud arról is, hogy a vidi rácokat a letelepülő hajdúk egy éjszaka meglepték és felkoncolták.

Tudjuk, hogy az 1604. évben, mikor Bocskay fényes diadalait aratta a császári seregen, a rácok éppen ellene harcoltak, s Bocskay 1605. évi kiváltságlevele hangsúlyozottan kiemeli, hogy a rácokon a Tisza partjánál a hajdúság szörnyű vérontást követett el. Ezek a rácok számszerint kétszázan voltak, s aki életben maradt közülök, azokat

³⁴⁾ Varga Geiza: Hajdumegye leírása. Debrecen, 1882. 27.

haza küldték. Karácsonyi szerint „ezek egy része Bocskay mellé állott, de vallásuk miatt 1606-ban Bocskaytól nem kapták meg a hajdúszabadságot. Sőt az azelőtt Rácz-Böszörményben lakóknak is 1610. táján Újfehértóra kellett költözniök, mert Böszörményt Báthory Gábor egyedül a református és magyar hajdúknak adta. Csak midőn már Bethlen Gábor is meghalt és Szabolcs vármegye is visszakerült II. Ferdinánd magyar király kezére, sikerült a dorogiaknak kivinni, hogy ezentúl ők is mint adót nem fizető s ahelyett fegyvert fogó hajdúk szolgálhatták a királyt, Dorog pedig hajdú várossá lett“.³⁵⁾ Ebben az időben azonban már a rácság nem volt rác, hanem oroszok, oláhok magyarok konglomerátuma, akik között már alig volt rác elem.

Böszörményből, mint láttuk, 1610. táján teljesen kiköltözött a rácság. A mai görög-katholikus, közönséges orosz-nak nevezett elem pedig 100 év múlva kezd beszivárogni, az 1702. évi összeírásban alig találunk 3—4 idegen hangzású nevet.

Hogy honnan verődött össze Böszörmény ú. n. „orosz“ lakossága, tanulságosan megmutatja a város 1750. évi jegyzőkönyve, mely ekkor összeírja az összes „orosz“-okat:

Az orosz lakosok specifikációja:³⁶⁾

Nevek:	Mennyi ideje idevaló származásuknak?	Hónaponkénti contributio	
		Rf.	kr.
Csontos László circiter 30 esztendeje		1	30
Székely Sándor „ 30 „		1	—
Szűts Sámuel 40 esztendeje, Bajusz János szolgája volt		2	—
Nagy László 32 esztendeje, Lengyelországi		—	30
Ennek fia Nagy Gergely		1	30
Pap László özvegye		1	—
Máthé Miklós Szoboszlóról jött		2	—
Oláh János „ „		5	—
Hegedűs András juhász bojtárnak jött ide, most is nyáj juhász		1	30
Gulyás Mihály juhászbojtár, Dorogról szakadt		5	—
Petsenyés János szolgaságból tette le magát		2	15
Matúz András Beszkédéről való		2	15
Daru Lukács circ. 36 eszt. Takáts János szolgája volt		—	45
Átvitel		24	95

³⁵⁾ Karácsonyi i. m. 20.

³⁶⁾ Böszörmény város levéltára. Prot. A. 222. Balogh Ákos úr szíves közlése.

Neveik : Mennyi ideje idevaló származásuknak ?	Hónaponkénti contributio	
	Rf.	kr.
Áthozat	24	95
Csösz Jánosné circ. 25 esztendeje, hogy férje ide szakadt	—	15
Kelemen János „ 12 „	—	30
Halász Simon „ 10 „	—	30
Szűts Ferencz mint mester Ember ugy jött	—	30
Oláh Mihály. Gyermeke korában a mezőn lelték	1	15
Szűts Illés „ „ a „ „	1	15
Léngyel szűts Lengyelországból jött	—	45
Bilkei András. Circ. 6 v. 7 esztendeje jött	—	45
Daru Pál. Ez repetáltatott Kálmánczi által a praetendált jobbágy- ságért	1	15
Orosz kerékjártó mint mesterember circ. 6 esztendeje	—	30
	33	45
N ^o 23. Hat hónapok szerint tesznek	202	30

A görögkatholikus vallású mai hajdúsági lakosok „orosz“ neve is csak gyűjtő név, nem jelenti ez azt, hogy ők mindnyájan orosz eredetűek. A XVIII. század elején ezen a tájon nagy területen nem volt római katolikus templom s a meginduló újratelepüléskor a mindenünnen beköltöző jobbágyok, hacsak reformátusok nem voltak, a meglevő görögkatholikus egyházakhoz kapcsolódtak. Biztosan igen sok magyar lehetett közöttük, mert ellenkező esetben az olyan teljesen görögkatholikus vallású község, mint Hajdúdorog, nem magyarosodott volna meg máig sem.

De amilyen gyűjtő név ma az „orosz“, ugyanolyan volt a XVI—XVII. században a rác. Bizonyos, hogy az e vidéki görögkeleti egyházakat először rácok alapították, de később már oroszok, oláhok töltötték ki a rácok egyre gyérülő sorait, s az unio idején már a rác nyelvét és nemzetiségét teljesen elveszítette.

Annak, hogy Böszörményt a XVII. századtól kezdve a XIX. század elejéig Rác-Böszörménynek nevezik, nincs semmi ethnikai jelentősége. Ez csak azt jelenti, hogy volt idő a XVII. század előtt, amikor csakugyan rácok lakták. A „rác“ jelzőt azért kapta a város, hogy a nem messze Bihar megyében fekvő másik Böszörménytől³⁷⁾ meg tudják különböztetni. Hogy a XVII. századbéli kamarai iratok conglomeratumnak mondják a

³⁷⁾ Ez a mai Berek-Böszörmény.

hajdúságot, az tökéletesen igaz, mert Bocskay hajdúvitézei az Alföld különböző tájáról verődtek össze, de hogy különböző nemzetiségűek lettek volna, arra nincs semmi bizonyíték.

Bocskaynak — miután a hajdúsággal fényes győzelmeit kivívta — nemcsak az volt a célja, hogy a hazátlanul bolyongó tömeget ismét földhöz kösse, hanem a török és német ellen hatalmas védő falat akart belőlük emelni. Nagy koncepciójú alkotását erdélyi fejedelem utódjai tovább építették és a Hernád folyótól a három Körös és a Berettyó folyók vonaláig csakugyan gátat vetettek a török pusztítás elé, mely megmen-tette a mögötte levő magyarságot a végpusztulástól.

A hajdútelepek voltak az Alföld újratelepítésének első kezdetei s a hajdúvárosok lettek a későbbi keletkező alföldi városok mintái.

A hajdúvárosok pedig elsősorban védelmi helyek voltak, melyeknek vitézeit nem a környező falvak tartották el, sem zsoldot nem kaptak, hanem békés munkájukkal kellett megke-resniök a mindennapit. Mint katonák, apró közsérekben nem lakhattak, mert támadás esetén apró falvaik az ellenség mar-talékaivá lettek volna. Fejedelmeink egyszerre mint népes te-lepeket ültették a pusztá helyekre a hajdúvárosokat; az állat-tenyésztésből, mezőgazdálkodásból élő nagyszámú nép részére megfelelő nagy határat hasítottak ki; így jöttek létre a ma pa-rasztvárosnak, helyesebben pedig g a z d a v á r o s n a k neve-zett települések első példái.

A hajdúvárosok, mint védelmi helyek, a m a g y a r v á r m i n t á j á r a települtek, nevük *kerített város* volt.

A magyar vár a hegyi váraktól eltekintve, hármasszögű állott. „Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt, legfőkébb a belső várban akadt kőből készült erősség, vagy egy mag-sabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a pa-lánk volt a legnagyobb erősségük“.³⁸⁾

„Az úgynevezett h a j d ú p a l á n k o k, melyek jobbára csak a XVII. században épültek, egytől-egyig fából, földből készültek. Amint tudjuk, e palánkok sok kellemetlenséget okoztak a törököknek, azért az 1616. évben erősen követelték a hajdúpalánkok elrontását“.³⁹⁾

³⁸⁾ Takáts S.: Rajzok a török világból. II. 25.

³⁹⁾ U. ott.

A magyar várak legkülső kerítése a latorkert volt.⁴⁰⁾ Ezen az utak bemenetelénél sorompók voltak. Ha a sorompón bement az ember a külső várba vagy huszárvárba, másként katonavárosba jutott. Itt lakott a lovasság, s itt voltak az istállók.⁴¹⁾ A külső és belső vár között volt a palánk tornyokkal és bástyákkal. A palánkot vízzel telt árok övezte. Kisebb jelentőségű várnál vagy városoknál a palánkot árok és tövistöltés helyettesítette.⁴²⁾ A magyar várak utolsó része a belsővár volt. Ez leginkább kőből épült régi torony vagy valamilyen más kőépület volt.⁴³⁾

Ez a várszerű berendezkedés minden hajdúvárosunknál megvolt, következésképpen Böszörményben is.

Ha egy pillantást vetünk Böszörmény 1782. évi térképére, rögtön láthatjuk a város közepének zsúfoltságát, aminek más magyarázata nem lehet, mint hogy valami akadály volt a város terjeszkedésének. Ha tudjuk, hogy a régi térképek a belváros szélső házseit Árokaljának nevezik, nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy Böszörmény is árokkal és tövistöltéssel körülvett u. n. „kerített város” volt.

Lássuk tehát, hogy a magyar erődítés hármas tagozata mennyiben látható Böszörmény településén!

A belváros északi szélén az 1782. évi térképen egy dombot látunk. A régi írárok ezt Várdombnak nevezik. Ma már a Várdomb csak helynév, a halmot elhordták. Már az 1842. évi térképen is hiába keressük. Bujdosó János böszörményi lakos 1800-ban a Várdombon egy kis házhelyet instál.⁴⁴⁾ Ugyanazon évben Györffy József fő notárius a Várdombba pénzért házhelynek valót kér. Úgy látszik a dombot ez időtájt hordhatták el s helyét házhelyeknek szétosztották.

Szoboszlón is a Földvár a belvároson kívül, a magyar várak külső- vagy huszár-varának megfelelő ólas vagy szérűs kertség övében feküdt. A belváros tulajdonképpeni erődje a templomerőd volt.

Sajnos, a Várdomb egykori váráról nevén kívül alig van más adatunk. Böszörmény egykorú krónikása, Rápolti ref. lel-

⁴⁰⁾ U. ott. 31.

⁴¹⁾ U. ott. 37.

⁴²⁾ U. ott. 43.

⁴³⁾ U. ott. 54.

⁴⁴⁾ Böszörmény levéltára. Prot. L. 133.

kész a XVII. század végén azt írja, hogy 1676-ban a hajdúk „hogya tovább is még pártütésre kaput ne találjanak, német praesidiummal megterhelhetének, azok között legjobban Böszörményt”. Más helyen meg azt mondja, hogy „a német Böszörményt a praesidium miatt véghellyé tette és sem a törököktől, sem a németektől való félelem miatt nem volt bátor-ságos”.⁴⁶⁾ A németek erőssége bizonyosan a Várdombon, vagy a Várdomb körül lehetett, de hogy a hajdúk régi erősségét használták-e fel, vagy ők emeltették e várat, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Minden hajdúváros közepén, a belvárosban templom-erőd állott, így Böszörményben is. Úgy látszik, hogy hajdú szokás volt a templomtól különálló őrtornyot építeni. Ilyen tipikus hajdú őrtorony a szalontai csonkatorony, ilyen volt a dorogi templom őrtornya, melyre még 1859-ben emlékeztek.⁴⁷⁾ De ilyen különálló őrtorony volt a böszörményi ref. templom tornya is, mely egy ölnyire állott a templomtól. A toronynak a toronyőr számára sétálója vol köröskörül. Később azonban a tornyot összeragasztották a templommal.⁴⁸⁾

Alkalmasint az őrtornyot a régi világban puszkaporos-toronynak is használták s ezért kellett a templomtól eltávolítani.

A régi templom szintén erős készületű volt, hogy egy esetleges ostrom utolsó menedékéül megfeleljen.

Mint a többi hajdúvárosban, Böszörményben is lőréses erős kőfal vette körül a templomot, mely megfelelt a legbelső várnak. A templomkerítés négyszögletű volt. Fala egy méter vastag, két és fél méter magas lehetett. Három kapu volt rajta. Észak felől nem volt kapuja.⁴⁹⁾

Az 1864-ben lebontott erős kökerítést úgy látszik 1737—38-ban újították.⁵⁰⁾ Dél felől 1794-ben vágtak rajta új kaput. Akik az 1864. évi bontásában részt vettek, azt mondják, hogy termésköböl volt.

Az 1782. és 1842. évi belsőségtérképeken láthatjuk a

⁴⁵⁾ U. ott. Prot. L. 187.

⁴⁶⁾ Bakóczy János kéziratos krónikája.

⁴⁷⁾ Vasárnapi Ujság. 1859. 29.

⁴⁸⁾ U. Szabó Sándor úr szíves közlése.

⁴⁹⁾ U. Szabó Sándor úr szóbeli adatai.

⁵⁰⁾ Böszörmény levéltára. Prot. A. 141. és 1738. Fasc. 2. Nr. 26.

templom körül a kőfal alaprajzát. Az 1842. évi térképen a templomkerítés északkeleti sarkán látható kis karika a puska-poros tornyot jelöli, melyre még öreg emberek ma is emlékeznek.

Erősebb épület lehetett egykor a templomkerítés szomszédságában volt városháza is. Egy levéltári adat a XVII. századból említi a duttyán-t, melyben a város búzáat tartott.⁵¹⁾ Ez semmi más, mint a török dukjan = bolt. Alkalmassint a városházában levő bolthajtásos biztonságosabb helyiség volt, melyet esetleg tömlöcnek is használtak.⁵²⁾ Több hajdúvárosban a városháza házfelügyelőjét várnagynak nevezik. Ez ugyan ma nagyzolás, de egykor a városháza is erősség számba mehetett s az épület felügyelője valóságos várnagy volt.

Lássuk most a belsővárnak megfelelő belváros kialakulását és települését!

Böszörményt évszázadok forgása alatt több tűzvész pusztította, sőt párszor teljesen le is égett. 1660-ban a török a hajdúvárosokat, köztük Böszörményt is felgyújtotta.

Rápolti a XVII. század végén feljegyzi, hogy 1676. aug. 14-én Isten az egész várost egy óra alatt tűzzel megemésztette.⁵³⁾ 5 év múlva hasonló sors éri Böszörményt. „1681. mense Augusti indult ki az Erdélyi Fejedelem Magyar országba az erdélyi haddal a magyarok segítségére és a két Oláhország hadával és a váradi basával megegyezvén, vötték meg Beszerményt és Cálló várát. Beszerményt elégették, Cállóban a gróf Thökölyi Imre praesidiuma maradott“.⁵⁴⁾

1842. évi térképünkön az A-B-C betűkkel jelzett Óvároszon kívüli rész égett részt jelöl. Az égés kiindulási pontja a Szénás-Kert Köz- és Temető-utca találkozásánál levő szárazmalmoknál van. Égés után ezt a részt szabályozták és 3 új utcát törtek. Ezek a Tatár-, Gyöngyvirág- és Új-utcák. 1858-ban ismét égés volt, mely után csak az utcákat egyenesítették. Böszörményről nem tudjuk megállapítani, hogy mai településformáját mikor nyerte. A Báthory-féle letelepítéskor nem volt pusztá hely, mert mint fentebb láttuk, a benne lakó rácságot Újfehértóra telepítették át. De nem is rácsok alapították,

⁵¹⁾ Balogh Ákos úr szíves közlése.

⁵²⁾ Talán innen van a dutyi elnevezés.

⁵³⁾ Sárospataki Füzetek. 1858. 698.

⁵⁴⁾ Irod. Tört. Közl. II. 512.

mert a rácok sem úgy ülték meg, mint lakatlan helyet, a rácok itt lakása alatt is tovább élt a magyar lakosság, mert 1543—49-ben a 36 rác jobbágytelek mellett 56 magyar jobbágytelek volt Böszörményben. 1569-ben pedig protestáns papja van.⁵⁵⁾ A mohácsi veszedelem előtt, sőt még Zsigmond király korában is város volt. Nem lehetetlen, hogy a belváros sajátságos települése az alapító böszörményektől származik. Azt kellene tudnunk természetesen, hogy a későbbi égések mennyiben módosították az ősi települést.

Ha az 1782. évi térképen a bel- vagy óvárost nézzük, legszembetűnőbbek a város koncentrikus utcái. Ezek úgy tekinthetők, mint a fák évgyűrűi. Mindegyik kör a város növekedését mutatja.

A város magva a piactér, melynek közepén feküdt a templomerőd. Valaha a temető is a templom körül volt, mert itt építés közben sok embercsontot találtak. A város elsődleges utcája a Debrecen—Nánási, továbbá a Kossuth (téglás—hadházi) Újvárosi-út, mely egymást nem éppen derékszög alatt metszi a piactéren. A piactérről indul ki a dorogi utca, melynek az ellenkező irányba nincs folytatása. Az óvárosból kifelé csak ez az öt utca vezet.

Az 5 sugárszerű utat három, egymással többé-kevésbbé párhuzamosan haladó körút köti össze. Ezek legbelsőbbie a Zöldág—Nap—Magyar-utca. Ez a körút határolja a legelső települést.⁵⁶⁾ A második körút a Sirály-utca—Ércsey-köz. Nyugatról nem lehet határozottan megállapítani, hogy a Hold—Templom—Ovoda-utcák közül melyik zárja be a kört. Ez a körút a város első bővülésének határvonala. A harmadik körút a Polgári—Bethlen—Hajnal—Árpád—Bársony-utcák. A XVII. században ennek a körútnak a helyén vonulhatott körül a város árka és palánkja, illetőleg tövistöltése. Az *Árokaljá*-t 1782. évi térképünk belvárosának szélein halványabb zöld vonalkázás jelzi. A telkek zsúfoltsága és utcátlansága legszembetűnőbb a belváros szélein, ami a város árkainak közvetlen közelségéből önkényt következik.

A belváros utcáinak koncentrikusságát kisebb mértékben Hajdúhadház térképein is felismerhetjük.⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 1728. 8°. 248.

⁵⁶⁾ L. az 1910. évi térképet!

⁵⁷⁾ Györffy: *Az aliöldi kertes városok*. 28.

Feltűnő az is, hogy a belváros utcái, különösen pedig a körutak a külváros vagy kertség utcáihoz viszonyítva rendkívül szűkek. Ez egyrészt magától értetődő dolog kerített városoknál. Jóságtenyésztő és földművelő népnél azonban csak akkor érthető meg, ha tudjuk, hogy istállók, rakományok, jószág, gazdasági munkálatok a belvárosban nem kaptak helyet, ezek mind a külvárosra; vagy kertségre szorultak, melynek ellenkezőleg, tágas utcái voltak.

Rápolti feljegyzéseiből az 1674—1675. évekből az alábbi utcaneveket ismerjük: Szeczen-, Bebek-, Hajnal-, Erdő-, Nánási-, Bagáth-, Puskás-, Rác-, Újváros-, Debreczen-, Piacz-, Oskola-utcák. Feljegyzi a Nánási- és Külső-hostátot is. A Hajnal-utca ma is megvan a város északkeleti részén, amerről nyáron virrad. A Nánási-, Újvárosi-, Debreceni-utcák s a Piac szintén megvannak. A Rác-utca bizonyosan azt az utcát jelölte, amelyben egykor a rácok laktak.

Sajnos, az 1782. évi térkép utcaneveket nem tartalmaz. Az 1842. évi térkép a belvárosból az alábbi neveket tünteti fel: Fő-, Uri-, Zöldág-, Nagy Kaszárnya- (ma Dorogi), Folyó- (ma részben Nánási), Újvárosi-utcák, Erősey-köz. A Zöldág-utcát hasonló nevű csapszékről, a Folyó-utcát a rajta végighúzó vízlevezető árokról nevezték. A többi név önmagát magyarázza.

Rápolti szerint 1676-ban „21 tizedben, egyik-egyik tizedben 15, 18, 20 és 25 bokor emberek is vóltanak“ hívei Böszörményben. Így tehát körülbelül 420 bokor lakta a várost s ha egy bokorra 6 lelket veszünk, a város lakossága 1676-ban 2520 lélekre tehető. Ezidőtájtban német katonaság is állomásozott itt, melynek katolikus plébánosa is volt. 1702-ben 174 birtokos és 37 szabados család lakja a várost, ami körülbelül 1266 lélekszámnak felel meg, vagyis csaknem fele a 26 év előtti népességnek. A régi tized katonai keretet jelentett, később a tized közigazgatási keretté vált. Ma a város 7 tizedre oszlik. A tizedek mindegyikéhez megfelelő kertség tartozik.

Mint fentebb említettük, a magyar erősség külső öve a külső vár, más néven katonaváros vagy huszárvár volt. A magyar erősségekben itt tanyázott a lovasság, itt állottak az istállók, sőt a lovas katonák házikói is.

A magyar erősség ezen huszárvárát a hajdúvárosok kertségében találjuk meg. A hajdúk azonban nemcsak lovaikat tartották itt, hanem egész állatállományuk ide közpon-

tosult, itt folyt a mezőgazdasági munkák jórésze. Vagyis itt voltak a rakományaik: a széna, törek, szalma, tűzrevaló, nád-kúpok, tűzifa stb. Ugyancsak itt voltak az ólak, aklok s itt lakott a cselédség a jószággal. A jószágot nyáron innen hajtották a legelőre s télen itt telelt aklokban szilaj módra szabad ég alatt vagy pedig istállóban jászlon.

Böszörményben a kertséget is árok övezte, mely a magyar vár latorkertjének felelt meg. Ez az árok párhuzamos volt a belső vár árkával, s mivel a belváros megközelítőleg kerek volt, a kertség is kerek. 1783-ban még a város külső árka fennállott s a várost övező legelőt erről az árokról Árok-Környékének nevezik. 1783 után, de 1842 előtt ez az árok a város szélére hordott szeméttel lassanként betelik s a város szélén körül egy új utcátömbösor alakul s a régi árok helyén egy átlag 2 km. átmérőjű körút keletkezik. A város további fejlődése során jelenleg a nagykörúton kívül újabb körút van keletkezőben.

Míg a belváros vagy óváros utcái igen szűkek, a Kertség utcái különösen a régebbi 1842. és 1782. évi térképeken nagyon szélesek, főleg a város széléin. Ezek a széles bejárók a csorda és csürhe bejárói, mely kívülről befelé haladva egyre fogy és belülről kifelé haladva egyre gyarapodik. Az alföldi gazda városok kertségutcainak formáit — amennyiben azok nem voltak egyúttal országutak is — a csorda-csürhe járás szabta meg. Kocsival sokkal kevésbé használták, mert régen, amikor az állattenyésztés volt a legfőbb megélhetési forrás, tanyarendszer nem volt, sőt öröktulajdonú szántóföld sem, így a határba kocsival-szekérrel való járkálás nagyon jelentéktelen volt. Jóformán csak szántás-vetési és hordás végett mentek ki szekérrel az emberek szántóföldjeikre, egyébként mindazon munkálat, ami ma tanyán folyik, régen a kertségeken ment végbe. A kertség tehát a tanyarendszer közvetlen ősének tekinthető.

Böszörmény 1782. évi belsőség térképen utcanevек nincsennek, a kertség utcaneveivel csak az 1842. évi térképen találkozunk legelsőbben.

Az utcák legnagyobb részét köz-nek hívják és többnyire valamely ott lakó családról vagy hadról nevezik. A köz eredetileg a városból kivezető utak köz-eit jelenthette, mely kezdetben pusztá térség volt. Ezen foglalt helyet egy vagy több család gazdasága s kerti telkeiket szintén köz-nek nevezett

utcaszerű hézagok választották el egymástól. A telkek a folytonos foglалás miatt a közöket lassanként utcákká szorították. A közök azonban nem lehettek olyan szűkekké, mint a belvárosi utcák, mert a naponta rajtuk közlekedő jószág nagy tömege nem engedte elszűkülni. A régi utcatömbök kerekdedsége is a jószágjárással van kapcsolatban. A kertség utcatömbjei a birtokosok szaporodásával egyre jobban felparcellázódtak úgyanynyira, hogy némely teleknek már nem jutott utcai front. Az ilyenhez kezdetben a más telkén át jártak be. Ezek a bejárók lassanként zugokká, zsákutcákká alakultak. A zugok egyrésze kitörés folytán idővel közzé, utcává lett, de legnagyobb részük zug maradt továbbra is, sőt a telkek további osztódásával még el is ágazott, úgy hogy az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok támadtak. A telektömbök zugjai a lakosság szaporodása és a telkek további osztódása következtében folyton terjednek, mert a telkek felkerítése miatt ma már nem lehet telekről-telekre közlekedni. A telkek drágasága miatt pedig a város nem hajlandó áldozni kisajátításra, mellyel a zugokból közöket, utcákat lehetne alakítani.

A kertség utcái az 1842. és 1910. évi térképek szerint⁵⁸⁾ ezek: Nagy-Kaszárnya-u. (= Dorogi-u.), Kis-Kaszárnya-u. (egyrésze Uzonyi-u.). Töviskes-köz (/. utca), (Bojti-u.), Czigány-köz (= Újfehértói-u.), Kis Tóth-köz (= Szénás-u.). Szénás kert köz (= Téglási-u.), Szélmalom-köz (/. u.), Temető-u. (= Hadrázi-u.), Nagy Lajos-köz (= Lajos-u.), Bodnár-köz (= Sarló-u.), Nagy Szabó-u. (= Vasút-u.), Király-u., Kereskényi-u., Debreczeni-u. (= Baross-u.), Pecze-u. (= Debreceni-u.), Bodnár-köz (/. u.), (Könyök-u., Tatár-u., Új-u., Gyöngyvirág-u.),⁵⁹⁾ Szoboszlai-u., Dézsán-zug (= Honvéd-u.), (Dóka-u., Iskola-u.), Szérű-kút köz (=Szérű-u.), Szekeres-köz (/. u.), Fodor-köz (/. u.), Újvárosi-u., Tóth juhász-köz (= Tóth-u.), Temető-u., Cséplő-u., Nagy csorda járó-u. (= Báthory-u.), Borjú csorda-köz (= Asztalos-u.), Túri-köz (/. u.), Gajdán-u. (/. köz), Folyó-u., Nánási-u., Serfőző-u., Mátyus-köz (/. u.), (Vár-u., Somossy-u.).

A fenti nevekből azt látjuk, hogy azok az utcák, melyek a szomszéd helységekbe vezetnek, többnyire azok neveit visé-

⁵⁸⁾ A zárjelben levő utcanévek az 1910 évi térképről valók.

⁵⁹⁾ E három utóbbit az égés után támadt.

lik. Sok közt illetőleg utcát valamely egykor vagy most is lakóról neveznek (pl. Uzonyi, Bodnár, Dézsány⁶⁰⁾ stb.). A nevek egyrésze a kertség történetére nézve beszédes bizonyíték (pl. Kaszárnya-, Töviskes-, Cigány-, Szénás kert-, Pecze-, Szerű-, Szekeres-, Temető-, Cséplő-, Csordajáró-, Folyó stb.). Újabban már Böszörményben is terjednek a történelmi nevek mint utca- nevek (pl. Árpád-, Báthory-, Bethlen-, Rákóczi-, Baross-, Kálvin), sőt a minden helyi vonatkozás és tradíció nélküliek is (pl. Gyöngyvirág), de még nem szorították ki a régi jó neveket, melyek a város történetével és fejlődésével szoros kapcsolatban vannak.

Minden birtokosnak telke volt a városban, ehhez járultak az osztatlan vagy ideiglenesen elosztott határbeli illetmények. A kert is a városi telek járuléka volt, tehát minden belvárosi lakótelekhez egy kertségbeli telek tartozott, melyet ólas- vagy szerűskertnek neveztek. A kert a régi magyar nyelvben csak kerített helyet jelentett, tehát nem veteményes, vagy növény-gyümölcs termelésre való kertet. A kertben részint jóságot tartottak, részint gazdasági munkát végeztek, művelni azonban kevésbé művelték. Ezek a mai értelemben vett kertté akkor lettek, mikor eredeti rendeltetésüket a tanya vette át. Ugyanekkor megengedte a hatóság, hogy a lakótelekekre is lehessen istállót építeni, ennél fogva az óváros és kertség közötti különbség megszűnt s a telkek egyenlő értékűkké lettek. Az óváros összezsúfolt lakossága szétterült a kertségeken s kialakult a mai képe.

Mint fentebb említettük, régen csak a lakótelek volt örök- tulajdon, de még ezt is joga volt a városnak másikért elcserélni. Aki pedig elköltözött, telke a városra szállott. 1689-ben úgy határoz a tanács, hogy „Proprietarius telekjeire itthon nem laktába, ha valaki házat csinál, ha hazajön, reimperálhattya“.⁶¹⁾ A város a rászállott telkeket eladhatta vagy elcserélhette. Böszörményben 1748-ban.

Kertet vagy Kerthelyet	vett 28 lakos.
Telket vagy házat	24 „
Földet	9 „
Szöllőt vagy Szöllőföldet	4 „
Erdőt	3 „
Malomhelyet	2 „

⁶⁰⁾ Főkapitány volt 1669-ben.

⁶¹⁾ Prot. A. 25—102.

1775-ben úgy határoz a tanács, hogy „Ház helyek az árkon kívül a város környékén a mellyek találtattak, az ára minden lépén egy Rftrta határoztatik, egyszersmind elvégeztetik, hogy ha eladatnak, 10 esztendeig fognak inscribáltatni, a 10 esztendő pedig eltelvén, vissza maradjanak a városra“.⁶²⁾

Aminthogy régen jószágot nem volt szabad az óvárosban tartani, úgy lakóházat sem lehetett a kertségen építeni. Azért már adataink vannak, hogy a XVIII. század első felében volt lakóház a kertekben is. 1778-ban azt mondja a tanács: „Kerti lakosoknak, kik a kerteken való lakással a belső Tereh viselést kerülik, hogy föld ne adattasson, deternináltatott“.⁶³⁾

A kertségen gyakori volt a városból való foglalás. 1792-ben Bódi Mihály a város földjére épített ólát meghagyatni kéri.⁶⁴⁾ Az ilyen kihágást megbüntették, de legtöbbször az elfoglalt terület árának lefizetése mellett meghagyták a foglaló birtokában.

A kertségben levő ólas- vagy szérűskerteket trágyából, varjútövisből rakott kerítéssel, az úgynevezett gerádgáyal, olykor pedig árokkal vették körül. A belvárosi lakótelkek ellenben nagyon hiányosan, vagy éppen sehogy sem voltak felkerítve. Ma is élő öreg emberek tanúsítják, hogy ezelőtt még 50—60 esztendővel is, ahol városban bármilyen irányban el lehetett a házak között járni, nem volt semmi akadály. Pedig már a kerítést 1785-ben nagyon sürgeti a hajdú főkapitány: „Még az elmúlt esztendőben megparancsoltatott, hogy a városokon minden udvar vagy sövénnel, vagy fetske fejek módra felrakott falakkal, vagy v a j a k b ó l készített falakkal felkerítettessék, de ezeknek semmi effectusát, valamint más parantsolatoknak nem látom, azért hadnagy uraiméknak elmúlhatatlanul következő büntetés alatt parantsolom, hogy a jövő őszig minden telek bé legyen kerítve“.⁶⁵⁾

„Elszenvedhetetlen minden városokon már szokásba jött szánszándékos kár tételnek neme közzé számláltatik az is, hogy a lakosok a magok magló sertéseiket tsak azért a tsürhére ki nem hajtyák, a hízókat pediglen bé nem rékesztik, hogy szomszédjaikkal tartassák és azoknak javaiból meghizlalhas-

⁶²⁾ Prot. I. 31.

⁶³⁾ Prot. 3. 107.

⁶⁴⁾ Prot. 1790. 590.

⁶⁵⁾ Prot. Current. II. 67.

sák, sőt ami legnagyobb, azoknak épülettjeiket, kerítéseiket rontattassák“ . . . ezért megparancsoltatik, hogy „senki semmi szín-mód és praetextus alatt a maga magló sertését a maga házánál lappangtatni ne merészellye, hanem azt minden excusatio nélkül a tsürhére kihajtsa, a hízóját pedig szüntelen záros ólban tartsa“. Ezenkívül a főkapitány minden városnál puskás embereket rendel ki, hogy a kóborló disznókat lelőjjék.⁶⁸⁾

Már az 1782. évi belsőség térképen is látjuk a házak rendkívüli sűrűségét a belvárosban. Ennek a megszüntetésére 1797-ben adnak ki rendeletet,⁶⁷⁾ melynek folyományaként megkezdődik a kertekre való kitelepülés. Az 1842. évi térképünk a kertséget elég sűrűn beépítve mutatja. Eleinte még nem engedték meg a takarmány és fűtőanyagnak a házhoz való behordását. 1797-ben úgy határoz a tanács, hogy „Takarmánynak a házak közé való behordása s rakása tilalmas“. „Takarmányt s más fűteni való gazt, akik házaiktól ki nem hordták, még egyszer megintetnek“. Még 1819-ben is tiltják a takarmányoknak a városon való tartását.⁶⁸⁾ 1830-ban is tiltják a széna-szalma benntartását.⁶⁹⁾

A kertségen a telelő jószág rendkívül sok trágyát termelt, melyből — ebben az időben a szántóföldek trágyázása nem lévén szokásban — a kert szélén kerítést raktak. Ha kerítés, régebbi néven garád céljaira nem volt szükséges, akkor kihányták az utcára, vagy kihordták a város szélére.

1778-ban azt írja a főkapitány: „Az utzák általjában a nemes városokon nem procuráltatnak, tele lévin szeméttel, ganajjal és egyéb ocsmánysággal, mely mia az uttzákon ritkán száradnak ki az ezekből okozott seppedékek. Szükséges azért, hogy a nemes városok mindezen punctumokban . . . a kiadott parantsokat megtartsák“. ⁷⁰⁾ 1792-ben megújítják a tilalmat.⁷¹⁾ 1802-ben „Ganénak az utcákra, kert közökre való kihányása vizsgálására minden közökre különös felvigyázók rendeltetnek.“⁷²⁾ Még 1843-ban is tiltják az utcák illetén bemocskolá-

⁶⁸⁾ U. ott.

⁶⁷⁾ Prot. I. 221.

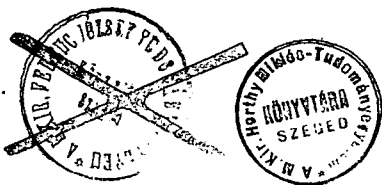
⁶⁸⁾ Prot. 1819. 344.

⁶⁹⁾ Prot. 1837. 683. sz.

⁷⁰⁾ Prot. Curr. I. 505.

⁷¹⁾ Prot. Curr. V. 180., 193.

⁷²⁾ Prot. M. 231.

sát,⁷³⁾ de még öreg emberek ma is emlékeznek az ilyen köztisztaságellenes vétségekre. A trágya kerítésbe és a kerítés tetejére varjútövist raktak részint a kerítés szilárdítására, részint hogy a rajta való áthágást megakadályozzák. Az ilyen kerítést cigánykerítésnek vagy gerádgyának nevezték. Gerádgyát a lakótelek felkerítésére tűzveszélyessége miatt nem használtak.

1798-ban Sz. Balog Mihály jelenti, „hogy a kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputatio a kertjének garádáját is megháborította, de sem azt meg nem mutatta, hogy a garádgyát hova rakja, sem azt, hogy a kertből a város földjéhez vagy utcához mennyi fog elmaradni s azolta a garádgyát fel nem tudt építeni és pusztában lévén, takarmányában s egyéb jószágában kárt vallani kéntelenítették. Erre való nézve kéri a nemes tanácsot, hogy a garággya helyet kimutatni, vagy pedig a városnak a kertyében praetendált fölgýét kimérteni ára letétele mellett néki által adatni kéri“. Válasz: „Jelentse magát az esedező az azon tizedbeli kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputátusok előtt, akik is hahogy senkinek praejudiciumára nem lesz, illendő áron kérését fogják teljesíteni“.⁷⁴⁾

1789-ban úgy határoz a tanács, hogy a „Sikátor uttza, mely Dobor utzáról a Piatzra és templomba viszen, meghagyatik és három lépésre tágíttatik“; a lakosok ugyanis s sikátort engedelm nélkül foglalásokkal teljesen elszorították.⁷⁵⁾

Sok baj volt a bent levő kertekbe a más kertjén való átjárás miatt is.

1760-ban „Lévai Sámuel és Károlyi István az Lévai Uram udvarára való bejáró szekér út eránt Lévai Sámuel uram hiteles tanúk által bebizonyította azt, hogy azon út volt Károlyi István uram Telekén és azeő kegyelme Deszkás óla hején keresztül. Azért, hogy azon ólat né kénteleníttessen elrontani, megengedte Károlyi István uram, hogy mindaddig, míg az ól el nem pusztul vagy meg nem ég, az udvarán járjon által a maga udvarára Lévai Sámuel uram szabadossan és minden ellenzés nélkül, amint erről írott contractusra léptek“.⁷⁶⁾

⁷³⁾ 1843. közgy. jk. 63.

⁷⁴⁾ Prot. I. 1798. 89. sz. 417. l.

⁷⁵⁾ Prot. A. 362.

⁷⁶⁾ Prot. A. 106.

A kertekben épültek az ólak, amelyben a jószágot tartották, ha nem volt legelőn vagy igában. Az ólakban lakott a férfi cselédség a jószággal egy helyiségben, melynek egyik végében a jóság állott jászlon, másik végében pedig a tüzelő és szénatartó volt. Akkora szénatartó is volt az ólban, hogy egy szekér széna belefért. A tüzelő rendszeren a hátulsó sarokban állott. Itt tüzeltek a földön a cselédek. A tűzhelyet vályogpatkák vették körül, ezeken tanyáztak vagy aludtak. A tűzhely fölött egy darab padlás lebegett, a csiling, ez volt a szikrafogó; egyebütt az ól nem volt lepadlásolva s a füst az ajtón gomolygott ki. A kémény nélküli tüzelést állandóan tilalmazták. Így eltiltja 1838-ban⁷⁷⁾ s 1843-ban⁷⁸⁾ is a tanács. Rendesebb ólakban a tűzhely fölé pendelykéményt építettek a füst elvezetésére. A kéménynek felül lecsukható ajtaja volt, hogy a légvonat a meleget ki ne vigye. Világítani csak tűzretett szalmával vagy náddal szoktak, vagy olaj- és zsírméccsel.

Az ólnak volt egy másik fajtája is, melyet a bekvártélyozott katonaságnak építettek, ennek formáját és berendezését katonai előírás szabta meg. Istállónak vagy németólnak nevezték. Az istálló építéshez a város fát is adott.

A kertben az ól előtt, olykor mögött volt a szérű, melyen 4—8 lóval nyomtattak. Ha jó termés volt, nyomtatásra a palócok is lejártak. Olyik gazda a szántóföldjén is csinált szérút s ott is nyomtatott. Ritkán ökörrel is nyomtattak.

Mielőtt nyomtatáshoz fogtak, a szérű széleire húzták a vontató-nak nevezett kisebb gabona boglyákat. A vontatás legegyszerűbb módja az volt, hogy láncsal körül fogták a boglyát s az eketalyigához kötötték s lovakkal elhúzták. Volt külön vontatóeszközük is, az u. n. c s á m e s z, ez széles nyomtávolú, alacsony, bedeszkázott tetejű oldalatlan szekér volt, vastag fából fűrészelt korong-kerekekkel, erre felemelték a vontatót s úgy húzták el.

A behúzatott vontatókból ágyást raktak a szérűn s lovakkal elnyomtatták. A jól kitaposott életről a szalmát elhordták s a töreket legereblyélték s ott maradt a garmada. Erre gyakran újból ágyást vetettek s megint elnyomtatták. Néha 3—4 ágyás garmadája gyűlt egymásra, melyből 40—50 köböl búza is ki-

⁷⁷⁾ Prot. 1838. 671.

⁷⁸⁾ Közgy. jk. 1841. 750.

jött a szórás után. A garmadát nem lehetett bármikor felszórni, csak amikor megfelelő szél volt. Addig tehát behányták a garmadának készített színbe, mely a szérű mellett állott.⁷⁹⁾

A szérű és istálló környékén állottak a rakományok: szalma-, törek-, szénakazlak, kukoricakóró- és nádkúpok.

A gabonát a régi időkben földbeásott vermekben tartották. A vermek többnyire a házak végeinél az utcákon állottak, hogy éjjel az utcákon járkáló éjjeli őr szemmel tárthassa. Mivel a vermeket megtöltés előtt ki szokták égetni, a veremégetéssel gyakran tüzet támasztottak. Az üres vermekkel meg nem gondoltak s ember-állat gyakran beléhullott. Ezért már 1770. táján erősen tilalmazták az utcán levő vermeket.

1778-ban így rendelkezik a hajdú főkapitány a vermek ügyében: „A városokon levő vermek mia, de kivált, melyek az utzákon vagynak, a jó politikának minden jó törvényei ellen mennyi sok veszedelmek és szomorúságok esnek, kiki jóltudja. Hogy azért az ilyen vermek a városokon cassáltassanak és bétöltessenek, igen szükséges volna, mivel úgysis jobb és alkalmasabb helyen kívül a városon holott semmi kártól nem félhetnek, vermeket csináltatni meg lehet“.

„Válasszon ki azért minden város jó dombos vermeknek való helyet kívül a városon, azt ossza fel tized számra. A vermek sorjában, egyenessen utzákra csináltassanak, hogy két szekér közte a verem uttáján el mehessen. Ezen vermeknek állíccsanak pásztort, rendeljenek fizetést minden veremtől, aki szüntelen ott lakjon és minden kárról feleljen . . . és a vermekbeli sok lopás, melyben szüntelen panaszkodnak, el fog hártatni“.⁸⁰⁾

1785-ben megújítják a rendelet: „Az utzákon levő vermek mia sok szerencsétlenségek, sőt halál is történt és a perselések idején sok emberek, gyermekek, oktalan állatok az illetén vermekbe a rossz politia miatt belé égtenek, ezeknek cassatiójok jól lehet még az elmúlt esztendőbe elmaradott, azért most ugyanazt kemény büntetés alatt parancsolom, hogy hadnagy uraimék legelőbbben is jó mágos partos helyet assignálván a lakosoknak vermeknek azt bé keríttessék és közepibe egy csőzházat építtetvén, aki szüntelen ott lakjon, abba tsősztt állíttas-

⁷⁹⁾ U. Szabó Sándor úr adatai.

⁸⁰⁾ Prot. Curr. I. 505.

sanak, a vermek száma szerint a várostól kirendelt fizetés szerint ezen tsőszöket a lakosok fizessék. Az uttzán levő vermeket pedig 2 holnap eltelvén, akár üressen, akár tele legyenek, bé vágassák és bétöltessék. Hogy pediglen a tudatlansággal valaki magát ne mentse, ez két ízben is vasárnapokon a Templom kerítésébe hirdettessék“.

Az utcán levő vermeket azonban még 1795-ben is tilal-mazzák.

A vermek mellett még magtárt is tartottak.

Lisztelő malom háromféle volt, vízi-, száraz- és szélmalom. A városnak a Hortobágy folyón levő vízimalmát a jegyzőkönyvek már 1737-ből említik. Ez azonban a szükségletet nem fedeztő, ezért minden tehetősebb gazda igyekezett magának szárazmalmot építeni. A városban 1715-ben öt, 1720-ban hat lisztőrlő szárazmalom volt, ezek egyike a városé volt.⁸¹⁾ A szárazmalmokat ló húzta. Előszeretettel építették kettősre, hogy egyszerre két embernek is öröhlessenek. Ma élő emberek emlékezete szerint a múlt század derekán 95 szárazmalom volt Bőszörményben.⁸²⁾ A szárazmalmok többnyire a belváros és kertség közötti utcákon vagy tereken voltak. A malmok egyrésze hetenként egy napon kölest hántolt kásának, de voltak külön csak köleshántolással foglalkozó szárazmalmok is. Mivel az őrlésben sort kellett fogni, rendszeren sok ember várakozott és tanyázott a malomban, s lassanként a malmok valóságos kaszinókká lettek. A malmokban az ólakhoz hasonló tüzelők voltak, ahol éjjel vagy télen tüzelgettek a tanyázók. Kásamalomban azonban nem lehetett télen tanyázni, mert ez nyitott volt, hogy a szél a köles lehántolt héját elvigye.

1790-ben úgy határoz a tanács, hogy „Malmokban tüzelni s a kerengőben pipálni tiltatik“.

A városban olajütő már 1696-ban is volt.⁸³⁾ A múlt század közepén 3—4 volt, egyik-másik örölt is.

Szélmalom mindössze három volt a város szélén.

Csapszékek elegendő számmal voltak a városban, ezeken kívül a határban is sok csárda volt. Az 1783. évi határtérképen még csak a Verébsárt és Messzelátót találjuk. Amannak nevé-

⁸¹⁾ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

⁸²⁾ A szárazmalmokat belsőség térképeinken küllős köröcskékkal je-löltük.

⁸³⁾ Prot. A. 1969.

ben Zoltai az 1476. évi „Sárkuta“ helynevet sejtí. Emez a Meszszelátó, ma Széchenyi hálomról veszi a nevét.

Az egykori böszörményi csárdákat foglalja össze a régi népdal:

„Póródon a Bíkás, Ríten a Tirimpó
Tulsó városszílen van a Messzilátó.
Czifra, Külsőcsárda, Táncos a Nóvella
Átkozott, a Zöldág, Gyilkos, a Kaszárnya“.

Ezeken kívül a dorogi úton is volt egy Pelikán nevű csárda.

A város temetőinek egyrésze terjeszkedésével lassanként a városba került, ezért a hajdú főkapitány 1778-ban megtiltja ezek további használatát; elrendeli, hogy azok helyett új temetőket fogjanak s azokat bekerítsék. Az 1782. évi térképen már az új temetőket láthatjuk, a régiek egy részére pedig rátelepedett a város.

A városnak régen kenderes kertjei is voltak. 1776-ban úgy határoz a tanács, hogy „Kenderes kertbeli uzusok a lakosoknak elmarad és az egész Kenderes kert, hogy a város részére étellel vettessen be, elvégeztetett“.⁸⁴⁾ Kendert azért tovább is termeltek, mert 1790-ben tiltják a Brassó folyóban való kenderáztatást.

Szőlőskertet már 1715-ben is említ az akkori országos összeírás.⁸⁵⁾ Ez kétségtelenül a ma is meglepő Vén kert. Még az 1783. évi határtérképen is csak ez az egy kert szerepel. Az 1794. évi jegyzőkönyv említi először az Új szőlőskertet, melyet öregemberek emlékezete szerint az előbb említett Kenderes kert helyén telepítettek. 1797-ben ültették a Középkertet. A Középkert e néven ma is megvan, az Újszőlős kert tehát nem lehet más, mint a mai Nadrágos kert. A bodai erdőföldet 1801-ben osztják fel szőlőnek. 1780-ban tiltják a szőlőbe való kijárást vasárnapon.

A Zabos kert eleinte szántóföld volt s a város termelt rajta lovainak zabot, később szőlőnek felosztották. A Homok-kertet 1842-ben telepítették, hogy a műveléssel a futóhomokot meg-

⁸⁴⁾ Prot. 3. 47.

⁸⁵⁾ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

fogják. A Nagy Bocskay- és Kossuth-kert újabb telepítésű szőlő.

1784-ben „Epres kertek fogattatni parancsoltatnak“.⁸⁶⁾

1795-ben pedig „Mind a virágos, mind az epres kerteknek árakai megújítatni rendeltetnek“.⁸⁷⁾ Ezekből a rendeletekből úgy látjuk, hogy epres és virágos kertjei is voltak a városnak, ezek hollétét azonban nem tudjuk.

Böszörmény városának a határ délkeleti részén tekintélyes erdeje van, mely a debreceni nagyerdő végső nyúlványa. Mint már említettük, ezen erdő közepén feküdt az árpádkori Salamon nevű falu, melyben Bodonfia Eustáknak elkerített házhelye is volt 1214-ben. 1783. évi határtérképünk fel tünteti az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu valószínű helyét, mely még ma is fátlan. A város a múlt század közepén megvette Zelemér pusztát De Pauli Ferentől, melyet már előbb is többször birt részint bérben, részint zálogban. Zelemér puszta északi szélén is tekintélyes erdő volt, mely a böszörményi és debreceni erdőkhez csatlakozik. Ebben az erdőben telepítették a Boda szőlőt 1801-ben. A Bodagyakra nevű bokros helyet már egy 1496. évi oklevél is említi.

Az erdők leginkább tölgyesek s fát építésre, tüzelésre és szerszámfának használják. A Böszörményre jellegzetes formájú disznóólak, hidasok az erdők tölgyfáiból készülnek. 1801-ben tiltják az erdön való szénégetést.

Az erdő kezdetben osztott volt s kiki akkor vágta, amikor akarta. 1805-ben vették tilalmasba s 15 év múlva felosztották nyilas számba.⁸⁸⁾

Egy 1893. évi feljegyzés szerint Böszörményben egy nyilas belső erdő 700 □ öl, egy bodai nyilason pedig 600 □ öl van. Ebben az időben a város belső erdeje 2118 kat. hold, a birtokosságé 626 kat. hold, a bodai közbirtokosságé 552 kat. hold.

Böszörmény város polgárai 1783-ig földközösségben éltek. Legelőik osztatlan közlegelők voltak s szántóföldjeiket pedig csak rövidebb időre, néhány évre osztották el, míg a föld ki nem merült s azután elhagyták és legelő maradt, helyette pedig egy másik darabot osztottak fel s műveltek meg.

⁸⁶⁾ Prot. Curr. II. 5.

⁸⁷⁾ Prot. G. 538.

⁸⁸⁾ U. Szabó Sándor úr közlése.

A szántóföld, mint általában minden ingatlan, a telek után járt. Telke pedig csak annak lehetett, aki a Báthory Gábor által letelepített hajdúk ivadéka volt. A telkek száma a letelepítés óta nem változott, legfeljebb az utódok szaporodása folytán $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ részre szakadt.

Az 1783. évi Bekk Pál-féle földosztás előtt a nép emlékezete szerint 4 tized volt s minden tized annyi szántóföldet kapott, amennyit vállalt, a többi legelő maradt. A földet tizedenként nyílhúzással osztották ki.

Az 1715—20. évi országos összeírás azt mondja Böszörményről: „Ennek a városnak a saját határában két fordulója van ugyan, de csak az egyiket szokták művelni. Ha ezt a részt már hat vagy több esztendeig szakadatlanul használták és a talajt kiélték, akkor a másik fordulót fogják be. Amazt pedig vagy legelőnek, vagy kaszálónak fordítják.”⁸⁹⁾

Határuk termékenysége ugyanolyan, mint Nánás városáé; de a művelés nehezebb, mivel főként szárazság idejében vonó marháikat itatás végett kénytelenek behajtani a városba.⁹⁰⁾

„Saját határukon külön kaszálójuk nincs, hanem a műveletlenül hagyott szántóföldeket kaszálják. Épen emiatt közepes mennyiségű szénát kapnak. Mégis, ha sűrű a fű, egy kaszás napi munkájával megtelik egy négyökrös szekér.

Legelőnek is a szántás-vetéstől pihentetett határrészt használják. Ez a terület körülbelül 500 szarvasmarhát táplálhat. (1720.) A szomszédos puszták jobbák és alkalmasabbak marhák legeltetésére.”⁹¹⁾

„Övék Pród nevű pusztá. Épen úgy művelik, mint a maguk határát. Az itteni kaszálók 291 kaszásra valók. Nagyobb része legelő.”⁹²⁾

„A szomszédos Zeleméren is szántanak, vetnek s 104 kasza szénát vágnek.”⁹³⁾

⁸⁹⁾ Zoltai L.: A mai Hajdúvármegye területe 200 évvel ezelőtt. Debreceni képes kalendárium. 1911. 67.

⁹⁰⁾ Innen látszik, hogy milyen nagy szerepe lehetett a marhajárásnak a kertség utcáinak a kialakításában.

⁹¹⁾ Zoltai i. m.

⁹²⁾ U. ott.

⁹³⁾ U. ott.

„A vidi pusztának felét birják. Szántás-vetésen kívül 127³/₄ szekér széna innen a hasznok“.

„Szent György praediumból három rész az övék. 1715-ben a pusztát bérlő debreceniektől 8 debreceni és 20 pozsonyi köből gabonát kaptak. Egyéb hasznát nem látják. E puszták ezer marha számára elegendő legelőt adnak. A közönség részére pedig körülbelül 600 szekér szénát gyűjthetnek rajtok“. (1720.)⁹⁴⁾

Az 1783. évi földelosztással megszűnt a földközösség. Ekkor 24 hold volt egy telek, ehhez 8 hold ugar járult. Az erdőbeli illetményről már előbb szóllottunk. A földosztást az 1783. évi határtérképünk mutatja be. A várost a közlegelő övezi, ezen túl van a telek vagy szállásföld (terrae tuguriales), és az ugar 3 nyomásban. A „Telekföld“, „Gát megett“, „Szigetorr“, „Ugar“ mindegyike 3—3 járás volt s minden járás 3—3 dűlőre oszlott. Nagy birtokrendezés nem volt a tagosításig, de kisebb földosztás többször volt. 1800. elején adtak 12 holdat minden telek után Pród pusztá tulsó oldalán. 1851-ben is adtak pótlékot, mit a nép *csikó*-nak nevez.

Tagosítás előtti térképünkön a város körül szemlélhető lucernást 1847-ben osztották. Így a városkörüli legeltetés nagyon megnehezült, közeli legelő csak a Lóherés keleti és nyugati végén maradt.

A földet vetéskényszerrel használták. A vetésforgó tengeri, őszi vetés (rozs), tavaszi vetés (távaszbúza) volt. A vetéskényszerre a legelők elégtelensége szorította a gazdákat s ha a vetést learatták, a közös legelőről a közös nyájat ide terelték. A tanács maga szabta meg, hogy hova mit lehet vetni s legeltetésre ő szabadította fel a tarlót. A tengeri kórót nem vágták le, hanem télen lelegeltették.

Ez a kényszerszergazdálkodás nem kedvezett a tanyarendszernek, mely e miatt lassan fejlődött. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a tagosítás már a múlt század közepén előre vetette az árnyékát, de különböző akadályok miatt 1888—1889-ig nem hajthatták végre. A dűlők beosztásában, mint a legújabb határtérképünkön láthatjuk, lényeges változtatást nem hozott, csak a nagypródi pusztán. Itt a dűlők megváltoztatásán kívül új földeket is osztottak a polgári úttól délre, de csak annak, aki a közlegelő illetményét kivette. A városnak a szomszéd hely-

⁹⁴⁾ U. ott.

ségekbe vezető sugárszerű nyilegyenes útjait azonban több helyen a dűlőutakra vezették, mert azelőtt keresztül-kasul mentek a szántóföldeken.

A város határának legszíkesebb részei továbbra is közlegelők maradtak.

Öregebb emberek emlékezete szerint a legeiső tanyák a vidi pusztán lehettek. A pródi pusztán legkésőbb engedték meg a tanyaépítést. Hogy ma mégis itt van a legtöbb tanya, annak az a legfőbb oka, hogy a várostól legmesszebb van. A város közelében levő egykori szállás és ugarföldeken még most is kevés tanya van. Ezeket a gazdák még ma is a városból művelik, ilyenformán tehát a városi beltelek sok embernél még ma is pótolja a tanyát.

A város levéltárában őrzött fontosabb térképek, melyeket részben dolgozatunk forrásául is felhasználtunk, ezek:

I. Belterület:

1. Mappa intravillani oppidi Böszörmény. Delineata anno 1782. Paulus Bek. Mérete 46×67 cm. Lásd I. sz. mellékletünkön!

2. Hajdúböszörmény városa belsőtelkeinek és kertjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta Echedy Báthory Károly 1853. Telekkönyvvél. Mérete 45×64 cm. Az előbbinek másolata. A házak nincsenek berajzolva.

3. Sz. H. Böszörmény városa belső fundusok mérnöki térképe. készítette Hudatsik Pál 1842. Mérete 60×75 cm. Rongált. Lásd III. sz. mellékletünkön!

4. H. Böszörmény városa környékének és az 1855. évben kiosztott kertek térképe. Mérete 94×122 cm. $1000 \text{ öl} = 64$ cm.

5. 1857. évi házszámozást mutató térkép, utcanevekkel.

6. Térképe H. Böszörmény város 1858. ápr. 22-én leégett s újonnan szabályozott részének. Mérete 60×100 cm.

7. Cím nélkül. A belsőség vázlatos térképe 1860. tájáról.

8. H. Böszörmény városa belrészének térképe 1862. Balthazar János. Mérete: 51×67 . Mérték: $1000 \text{ öl} = 105$ cm.

9. Hajdúböszörmény rendezett tanácsú város 1910. Dobay Károly főmérnök. Lásd a III. számú mellékletünkön!

II. A város határa a pusztákkal.

10. Tabula exhibens terrenum oppidi haidonialis Böszörmény. Paulus Bek 1783. Mérték $1000 \text{ öl} = 12.5$ cm. Erősen fakult és részben rongyos. Lásd IV. sz. mellékletünkön.

11. Pródi rét térképe. A szigeteken levő elosztott földek földkönyvével.

12. Pars praedü Szent-György, Johannes Sárvári. 1804.

13. Geometrica delineatio qua remonstratur possessorium successorum dominale Paullianorum praedio Zelemér 1803. Georgius Kováts. 1807. évi másolat. Mérete: 96×28 cm. Mérték 1000 öl = 13 cm.

14. H. Böszörményi rét térképe 1866. Az 1823. évről másolva. (Helynevek: Rókahát, Zsombokos, Sebesér, Farkasordító, Balogh sziget, Ürmös hát, Két laponyag, Híres hát, Bózsó sziget, Kerek sziget, Papp sziget, Szék tisztája, Kadarcs, Hosszú sziget, Nagyrét, Portörő, Kis Bagota, Hattyas, Szabósziget, Máté ásása, Kis Kupa hát, Törökállás, Kocsa hát, Hosszú hát, Disznós hát, Nyúzó hát, Kovács hát, Perzséte.)

15. Hajdúböszörmény városa kaszáló rétjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta 1853-ban Echedy Báthory Károly. Eredetijét 1823-ban készítette Keresztszegi Szabó János.

16. Az 1832. esztendőben ns. Hajdú-Böszörmény városa részére kiosztatott ugariöldek mappája (földkönyvvel). (Helynevek: Messzelátó halom és csárda, Strázsahalom, Csap Péter halma, Tetű halom, Szúnyog halom, Kút útja.)

17. Szabad Hajdú-Böszörmény város közönsége által használt tábla földeknek térképe. Hudatsik Pál. 1836.

18. Térképe a Szabad Hajdú Böszörményi határban a téglási utfiélen fojó homokból formált azon kertnek, melly a homok terjedése meggátlása végett közönséges határozásból fogatott fel. Hudatsik Pál 1842.

19. Hajdúböszörmény város telekföldjeinek térképe 1857

20. H. Böszörmény város határának térképe 1866. (Másolata az 1786. évinek). Mérete 93×117 . Mérték 1000 öl = 14 cm.

21. A Nagypródi puszta térképe. Stein Imre. (Helynevek: Süldös-ere, Süldös-ere-farka, Söre kút, Vidi ér, Szőke ér, Hosszú Kaján szik, Kerek Kaján szik, Kerekkrét, Csukás tó, Szőke tisztája, Horgasér, Kadarcs, Hetven ér, Békás csárda. Tacsilló halom.)

22. Polgári Folyás és Szent Margita puszta bérlet terve 1871.

23. Hajdúböszörmény város tagosítandó földjeinek átnézeti térképe. 1880? Mérete 50×78 cm. Mérték: 1000 öl = 5 cm. Lásd az V. sz. mellékletünkön!

24. Hajdúböszörmény város határának tagosítási tervezete 1886. Keményffy Lajos. Mintegy 20–25 szelvényből áll.

Györffy István.